

СИНТАКСИЧНІ КОНСТРУКЦІЇ У ФАХОВИХ ТЕКСТАХ: ПРАКТИЧНІ ВИСНОВКИ З РЕКОМЕНДАЦІЙ МОВОЗНАВЦІВ

© Гінзбург М., 2008

Запропоновано класифікацію синтаксичних конструкцій, поширених у фахових текстах, і досліджено їхню відповідність нормам української мови.

A classification of syntactic constructs which are widely used in professional texts was suggested. The compliance of these syntactic constructs with requirements of the Ukrainian syntax was analyzed.

У сучасних науково-технічних та ділових текстах широко вживають синтаксичні конструкції, не властиві українській мові. Частина з них узвичаїлась під багаторічним впливом російської мови, а інші, які є кальками з англійської, набули поширення останніми роками внаслідок масового перекладення міжнародних та європейських стандартів і впровадження їх як національних.

Мета цієї статті – спираючись на праці українських мовознавців [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7] і термінологів [8; 9], сформулювати практичні рекомендації щодо застосування синтаксичних конструкцій у фахових текстах.

1. Характерні особливості українського синтаксису

Кожна мова має власні традиції та норми побудови словосполук і речень. Викладені нижче характерні синтаксично-стилістичні ознаки української фахової мови є наслідком її формування на ґрунті народної мови, якій властивий розмовний, активний характер синтаксичних конструкцій.

1.1. Дієслівність української мови. У центрі вислову завжди дія, а не предмет, тому логічний наголос у фразі найчастіше падає на присудок, а не на підмет. Енергетика українського тексту зосереджена в безпосередній дії, вираженій дієсловом. Тому найхарактернішою стилістичною помилкою у фахових текстах є надуживання віддієслівними іменниками на **-ння**. Щоб забезпечити легкість вимови й мелодійність, треба замість конструкцій з віддієслівними іменниками максимально використовувати дієслова, а саме: речення з неозначеною формою дієслова; речення з особовими формами дієслова; дієприслівникові звороти, дієслівні форми на **-но, -то**.

1.2. Пріоритетність активних конструкцій. З погляду побудови речення розрізняють три різновиди синтаксичних конструкцій (рис. 1):

а) **активна конструкція** – це конструкція, у якій присудок¹ описує дію, спрямовану на об'єкт, що в реченні є додатком;

б) **зворотна конструкція** – це конструкція, у якій підмет одночасно є як суб'єктом, так і об'єктом дії. До таких конструкцій відносимо також взаємодію;

в) **пасивна конструкція** – це конструкції, у якій присудок описує дію, спрямовану на об'єкт, що в реченні є підметом.

На відміну від інших мов, зокрема російської та англійської, українська мова завжди надає переваги активним конструкціям над пасивними, уживаючи лише двокомпонентні конструкції з пасивними дієприкметниками в чітко зазначених випадках (рис. 1).

¹ Для спільного розгляду двоскладного та односкладного речення нижче називатимемо головний член безпідметового речення присудком, не забуваючи про його специфіку [7, с. 502].

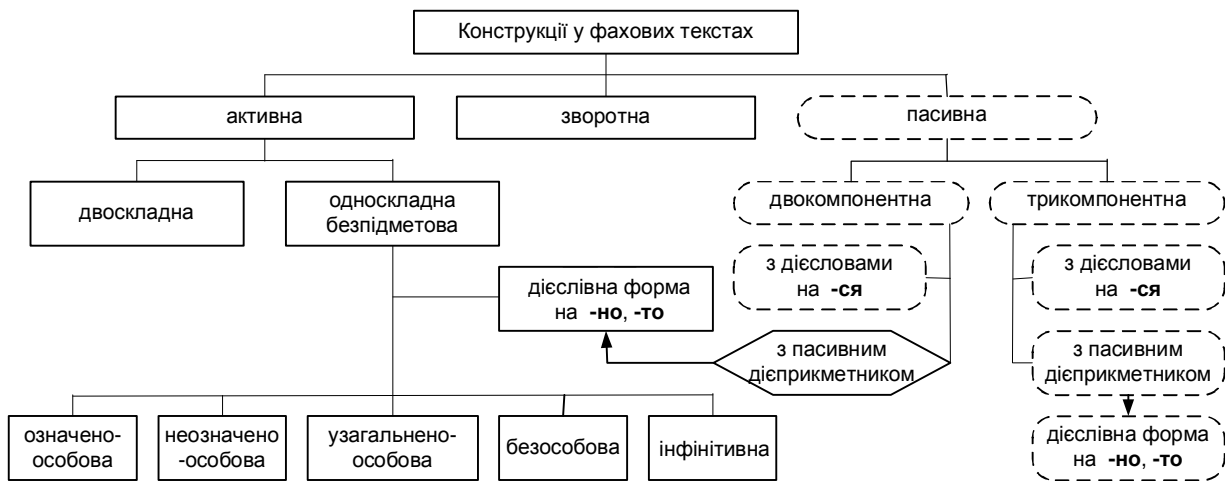

Рис. 1 Основні конструкції у фахових текстах

Прямокутниками подано властиві українській мові конструкції; овалами – ті, яких треба уникати; шестикутником – форму, яку вживають, коли треба відтінити не дію, а ознаки, набуті підметом унаслідок дії. Стрілки показують утворення дієслівних форм на **-но, -то**.

1.3. Безособовість викладу. Особливість фахових текстів полягає в тому, що в них переважають речення без підмета. У таких реченнях мовець, не називаючи суб'єкта, висуває на перший план процес. Наприклад: *Дозволено відновити роботу на об'єкті* або *На об'єкті з 01.06.2008 дозволили відновити роботу*. Це безпідметові речення, є тільки присудок *дозволено (дозволили) відновити* з двома додатками (*роботу, на об'єкті*). Для таких висловів не важливо, хто конкретно дозволив відновити роботи. Головне, що на об'єкті можна працювати. Якщо ж суттєвим є особа-діяч, то треба вживати речення з підметом. Наприклад: *Будівельна інспекція дозволила з 01.06.2008 відновити роботи*.

1.4. Уживання дієслів на -ся лише як зворотних. Зворотнє дієслово – це дієслово, яке позначає взаємодію чи дію, що не поширюється на інші об'єкти, а спрямована на самого діяча або ні на кого. За нормами української мови дієслова на **-ся** правильно вживати **лише як зворотні**. Тому правильно писати: *Будь-яка клітина ділиться певну кількість разів, після чого вмирає*; *Ядро атома розпадається на дві частини*; *Розчин розширюється*; *Вітер швидко змінюється*; *Двері відчиняються автоматично*. Усі подані речення – це зворотні конструкції, що описують самочинні процеси, у яких суб'єкт (підмет) одночасно є об'єктом. Викладений підхід цілком відповідає рекомендаціям О. Курило [1, с. 87]. Отже, залежно від характеру дії треба вживати або активні, або зворотні конструкції [10, п. Д. 12]:

Активні двоскладні конструкції	Зворотні конструкції
Його змінює хтось	Він змінюється десь (сам за певних умов)

1.5. Недопустимість конструкцій, у яких діяча подано додатком в орудному відмінку. Українській мові не притаманні конструкції, у яких додаток позначає виконавця дії – особу, відповідаючи на питання **ким?**, але додаток може позначати знаряддя дії, відповідаючи на питання **чим?**

2. Рекомендовані активні конструкції

Залежно від наявності/відсутності в реченні підмета активні конструкції поділяють на двоскладні та односкладні (рис. 1).

Двоскладне речення – це речення, у якому підмет – логічний суб'єкт (діяч), що стоїть у називному відмінку. Зазвичай вживають простий дієслівний присудок, виражений дієсловом

активного стану у формі третьої особи однини або множини теперішнього, минулого чи майбутнього часу. Наприклад: *Кафедра виконує дослідження... Дослідники розглядають процес... Аспірант урахував зауваги... Спеціалізована рада розглянула дисертацію... Аспірант урахує зауваги... Спеціалізована рада розгляне дисертацію...*

Односкладне безпідметове речення – це речення, для якого характерно перенесення уваги з суб'єкта, якого з певних причин не називають, на процес.

У фахових текстах уживають такі різновиди односкладних безпідметових речень (рис. 1):

– **означено-особове речення**, присудок якого виражений дієсловом у формі першої або другої особи однини чи множини. Підмет такому реченню не потрібний, оскільки закінчення дієслова дозволяє безпомилково встановити суб'єкт. Цей тип речень широко вживають у науково-навчальних та науково-публіцистичних текстах [5, с. 170]. Наприклад: *Проведемо дослід. Подайте приклади, що ілюструють відносність руху.* У науковому стилі форма першої особи множини позначає автора (викладача) [7, с. 381, 503], а форма другої особи позначає читача, виконавця інструкцій;

– **неозначено-особове речення**, присудок якого, виражений формою дієслова множини минулого, третьої особи множини теперішнього та майбутнього часу, указує на дію неозначених осіб чи особи. Наприклад: *Визначають залежності, Визначатимуть залежності.* У фахових текстах такі речення вживають, по-перше, коли з різних причин не хочуть називати особу чи в цьому немає потреби (наприклад, її зазначено в попередніх реченнях), а по-друге, коли сама особа невідома, але відома її дія [7, с. 505];

– **узагальнено-особове речення**, у якому дію, стан чи ознаку, окреслену присудком переважно у третій особи множини, сприймають як властиву завжди чи зазвичай [5, с. 170; 7, с. 505]. Наприклад: *Обмеження на параметри не вводять; Моделі використовують для...* У фахових текстах такими реченнями висловлюють узагальнені судження – правила, висновки, а неназваною особою може бути будь-хто з широкого кола людей.

Саме цим узагальнено-особові речення відрізняються від неозначено-особових, у яких залежно від контексту неназваним у такому реченні діячем може бути або хтось із певного чітко окресленого кола осіб, або конкретна особа (конкретні особи), зазначена (зазначені) раніше [7, с. 505]. Порівняймо узагальнено-особове речення (*Зазначені ліки приймають тільки після їжі*) та неозначено-особове (*Сьогодні в санаторії ліки приймають по обіді*). Перше речення містить правило, якого мусить дотримуватися будь-який хворий. У другому ж – ідеться про подію, у якій діячами є не названі конкретні особи – хворі певного санаторію.

У фахових текстах ті самі правила можна викласти як узагальнено-особовими, так і означено-особовими реченнями. Наприклад:

Узагальнено-особові речення	Означено-особові речення
Наприкінці речення ставлять крапку	Наприкінці речення ставимо крапку
Велику літеру пишуть у таких випадках	Велику літеру пишемо в таких випадках

Проте між цими конструкціями є певна поняттєва відмінність. Дієслова у формі третьої особи множини (*ставлять, пишуть*) надають реченню загальнішого відтінку, тоді як форму першої особи множини краще вживати в навчальній літературі, підкреслюючи спільність дій викладача (інструктора) й слухача (виконавця);

– **безособове речення**, присудок якого виражений прислівником або прислівником, поєднаним з неозначеною формою дієслова [7, с. 507]. Наприклад: *У таких дотаціях немає сенсу. З цим висновком важко погодитися. Прилади треба заземлити. Прилади можна використовувати.* У фахових текстах за допомогою безособових речень викладають обов'язкові вимоги, уживаючи прислівники **потрібно, треба, не можна, можна тільки** тощо, а також інші положення, використовуючи прислівник **можна**;

– **інфінітивне речення**, присудок якого виражено неозначеною формою дієслова без будь-яких допоміжних слів. У таких реченнях ідеться лише про дію безвідносно до часу й особи. Наприклад: *Аварії легше запобігти, ніж усувати наслідки*. У документах такі речення застосовують для відтворення рішучості, категоричності, наказовості. Наприклад: *Закон України «...» ввести в дію з дня його опублікування*. Цими реченнями також позначають деякі команди (наприклад: *Стояти струнко; Так тримати*).

3. Дієслівні форми на -но, -то

Особливе місце у фахових текстах посідають двокомпонентні конструкції з присудком, вираженим **дієслівною формою на -но, -то**, і об'єктом – прямим додатком у знахідному (або родовому) відмінку без прийменника. Наприклад: *застосовано (що?) метод; прочитано (що?) курс лекцій*. У таких реченнях увагу сконцентровано на події, що відбулася або відбудеться. На рис. 1 їх виділено окремо, хоча в мовознавстві [5, с. 172; 7, с. 506] ці конструкції зазвичай розглядають як різновид безособового речення.

Конструкції з **дієслівною формою на -но, -то** є завершальною ланкою ланцюжка пасивних конструкцій у процесі нейтралізації суб'єкта – виконавця дії: *Верховна Рада прийняла закон* → *Закон прийнятий Верховною Радою* → *Закон прийнятий* → *Закон прийнято* [11, с. 244]. Через походження, а також те, що зазначені конструкції є основним засобом перекладання іншомовних пасивних конструкцій, їх часто класифікують як пасивні. Проте, виходячи з поданих вище дефініцій **активна конструкція** і **пасивна конструкція**, речення з **формою на -но, -то** треба віднести до активних, оскільки вони описують подію з об'єктом, що в реченні є додатком.

Форми на **-но, -то** надають реченню певного відтінку результативності й минулості: вони виражають недавно завершену дію. У зв'язку з цим їх зазвичай уживають без допоміжного дієслова **було**. Конструкції зі словом **було** використовують зрідка, щоб підкреслити те, що одна минула дія відбулася перед іншою дією в минулому часі, наприклад: *деталь було нагріто в печі, а потім занурено у воду*. У вислові *це буде зроблено* підкреслено, що дія обов'язково відбудеться та завершиться в майбутньому.

Конструкції з **дієслівною формою на -но, -то** семантично відрізняються від означено-особових речень. Наприклад, вислів *якість гарантовано* інформує, що **вже хтось ужив** заходів, щоб забезпечити якість. А у вислові *якість гарантуємо* підкреслено, що **саме ми продовжуємо вживати** потрібних заходів, але вони ще не пройшли випробування часом.

Підкреслимо поняттєву відмінність між безпідметовими конструкціями з формами на **-но, -то** (*книжку написано українською мовою, матеріали зібрано до купи*) і підметовими конструкціями з пасивними дієприкметниками (*книжка написана українською мовою, матеріали зібрані до купи*). Обидві конструкції не суперечать нормам української мови, однак безпідметові доречні, коли є потреба наголосити на присудкові, тобто на дії. Підметові ж речення треба вживати, якщо потрібно відтінити не дію, а ознаки, набуті підметом унаслідок дії [7, с. 401]. Наприклад, у реченні *Ухвалу прийнято одногласно* наголошено на події (прийнятті), а не на ознаках ухвали. Натомість у реченні *Колеса були пошкоджені після далекої дороги* не можна замінити дієприкметник безособовою формою, бо тут указано саме властивість (пошкодженість) коліс.

Узагалі, коли з логічних причин не може бути діяча, то й не можна вживати безособову дієслівну форму на **-но, -то**. Наприклад:

Неправильно	Правильно
Дослідники збирали зразки диких рослин, якими вкрито цілинний степ	Дослідники збирали зразки диких рослин, якими вкритий цілинний степ

Поширеною стилістичною помилкою фахових текстів є введення в речення діяча у формі іменника чи займенника в орудному відмінку. Наприклад: *Закон прийнято Верховною радою*.

Орудний відмінок діяча тут неможливий ані з логічних, ані з граматичних причин. По-перше, ці конструкції передають поняття «хтось зробив». По-друге, дієслівні форми на **-но, -то** незмінні, вони не мають закінчення, яке б указувало на особу-виконавця. Тому речення з ними граматично безпідметові, бо в них узагалі не може бути діяча. Наведену вище помилкову конструкцію треба перебудувати в активну: *Верховна рада прийняла Закон*. Але якщо ми хочемо наголосити саме на події, не вказуючи, хто це зробив, то можна, вилучивши діяча, залишити присудок у формі на **-но, -то**. Наприклад: *Закон прийнято*.

Усе викладене вище стосується особи-діяча, коли додаток відповідає на питання **ким?** В орудному відмінку може стояти іменник (займенник), що означає знаряддя (тобто відповідає на питання **чим?**) [1, с. 55–56]. Порівняймо два речення:

Неправильно	Правильно
Наказ підписано сьогодні (ким?) директором	Наказ підписано (чим?) ручкою

Відмінність між цими реченнями полягає в тому, що ручка – це знаряддя, а директор – діяч. У цьому можна додатково пересвідчитися, перебудувавши обидва речення в активні. Речення *Директор підписав сьогодні наказ* – природне і заміняє помилкову конструкцію. А речення *Ручка підписала наказ* – неприродне, бо ручка не може сама підписувати, вона – знаряддя писання. Хоча в реченні *Ця ручка дозволяє проводити лінії різної товщини* слово **ручка** – підмет. Така ситуація зі словами, що позначають знаряддя у фахових текстах, є типовою: в одних реченнях вони є додатком в орудному відмінку, в інших – підметом у називному [1, с. 55]. Порівняймо: *Дерево розрізано (чим?) новою пилкою*. та *Нова пилка (що?) розрізає дерево вдвічі швидше, ніж стара*. У першому реченні **пилка** – додаток, у другому – підмет.

Помилкові конструкції типу *Указ підписано Президентом* можна виправити, замінивши додаток на неузгоджене означення: *Указ Президента підписано*.

Отже, безособову дієслівну форму на **-но, -то** можна вживати лише в реченнях, де не вказано особу-діяча. Тому правильно писати: *його змінено (здеформовано, нагріто) десь (за певних умов, чимось)*, але *його змінив (здеформував, нагрів) хтось*.

4. Невластиві українській мові пасивні конструкції

На відміну від розглянутих вище активних конструкцій, пасивні завжди мають підмет. Залежно від наявності/відсутності в реченні виконавця дії у формі додатка в орудному відмінку розрізняють **трикомпонентні** та **двокомпонентні** пасивні конструкції, а залежно від форми присудка – **пасивні конструкції** з дієсловами пасивного стану на **-ся** та з **пасивним дісприкметником доконаного виду**.

Характерною ознакою **трикомпонентних пасивних конструкцій** з дієсловами пасивного стану на **-ся** є те, що логічний суб'єкт, який за змістом означає діяча і має бути підметом, чомусь став додатком в орудному відмінку, а натомість логічний об'єкт, на якого фактично спрямована дія і який має бути додатком, став підметом. Наприклад: *Диплом захищається студентом; Нами надсилається Вам ...* А щоб показати протилежний природному напрямку дії, у наведених вище прикладах ужито пасивну форму дієслова-присудка на **-ся**. Обидві наведені конструкції неприродні. Дієслово **захищатися** можна вживати лише як зворотнє: *захищати себе*. Тому перше речення треба зробити активним: *Студент захищає диплом*. А замість другої пасивної конструкції доцільно вжити означено-особове речення: *Надсилаємо Вам...*

Двокомпонентні пасивні конструкції з дієсловами недоконаного виду пасивного стану на **-ся** відрізняються від попередньо розглянутих відсутністю логічного суб'єкта (він узагалі не цікавить мовця, або його вже названо в попередніх реченнях). Наприклад: *Відповідальність покладається на головного інженера... Виконується велика робота...* Ці речення лише наголошують на **події** (що відбулася чи відбудеться) або на **процесі** (що тривав, триває, триватиме).

Такі пасивні конструкції також штучні та неприродні. Якщо йдеться про **подію**, то замість двокомпонентної пасивної конструкції треба вживати форми на **-но, -то**, які саме передають результативність виконаної дії: *Відповідальність **покладено** на головного інженера.* Якщо йдеться про **процес**, то треба вживати неозначено-особове речення: ***Виконують** велику роботу ...*

Не можна вживати двокомпонентні й трикомпонентні пасивні конструкції з дієсловами на **-ся** в підрядних частинах, де підметом є займенники *що, який*. Замість помилкової конструкції *Треба враховувати час, **що витрачається** на ремонт* слід вжити зворот з пасивним дієприкметником, який виконує роль означення *Треба враховувати час, **витрачений** на ремонт.* Якщо з якихось причин пасивний дієприкметник не можна утворити, підрядну частину роблять активною:

Пасивна конструкція	Активна конструкція
Цей порядок поширюється на всі товари, що ввозяться в Україну	Цей порядок поширюється на всі товари, що їх ввозять в Україну

Трикомпонентні та двокомпонентні конструкції з пасивним дієприкметником типу *Зауваги враховані аспірантом* і *Зауваги враховані* є типовим виявом іменного характеру викладу, невластивого українській мові. Крім того, через відсутність дієслів-зв'язок часто-густо буває важко зрозуміти, яку функцію виконує пасивний дієприкметник: присудка чи означення. Порівняймо такі вислови: ***Визначені** залежності між величинами* та ***Визначені** залежності подали графічно.* У першому реченні пасивний дієприкметник ***визначені*** – це присудок, а в другому – означення. Тому зазначені пасивні конструкції треба, де це можливо, замінити на активні, зокрема трикомпонентні конструкції – на двоскладні речення з дієслівним присудком (простим чи складеним), а двокомпонентні – на неозначено-особові речення та речення з дієслівними формами на **-но, -то**. [3, с. 14].

Формулюючи вимоги в нормативних документах, розробники часто калькують пасивні конструкції, широко поширені в англійських міжнародних та європейських стандартах:

Пасивна конструкція	Активна конструкція
індикатор повинен бути розташований	індикатор треба розташувати
твір не може бути відтворений, тиражований і розповсюджений без дозволу	твір не можна відтворювати, тиражувати і розповсюджувати без дозволу

Отже, у фахових текстах треба усувати невластиві українській мові пасивні конструкції, замінюючи їх, де це можливо, активними.

5. Орудний відмінок діяча в дієприкметникових зворотах

Розгляньмо, наприклад, такі речення: *Зразки випробували за методикою, попередньо розробленою науковцями. Завод не виплачував зароблені працівниками гроші. Зроблені дослідниками спостереження мали велике наукове значення.* Усі ці конструкції містять діяча в орудному відмінку й тому не відповідають нормам української мови. Уникнути цього можна, замінивши їх підрядними частинами: *Зразки випробували за методикою, яку попередньо **розробили науковці**. Завод не виплачував гроші, **що їх заробили працівники**. Спостереження, **що їх зробили дослідники**, мали велике наукове значення.*

Якщо конструкція з підрядними частинами, що замінила орудний відмінок діяча, обтяжує вислів, речення зазвичай можна перебудувати так, щоб у ньому не було ні орудного відмінка діяча, ні підрядної частини. Наприклад: *Завод не виплачував **працівникам зароблені гроші**. Спостереження **дослідників** мали велике наукове значення.*

Отже, українській мові невластиві конструкції з діячем в орудному відмінку – їх треба уникати. Але додаток може бути в орудному відмінку, коли він позначає знаряддя і відповідає на питання ***чим?***, а не ***ким?***

Висновки

1. Розробляючи фахові тексти (зокрема нормативні документи) або перекладаючи іншомовні, треба не калькувати чужі синтаксичні конструкції, а вживати лише властиві українській мові, позначені на рис. 1 прямокутниками.

2. **Пасивні конструкції** штучні та неприродні, вони спотворюють логіку висловів і руйнують традиції української мови, тому їх треба уникати.

3. **Трикомпонентну конструкцію** з дієсловами пасивного стану на **-ся** треба замінити двоскладною активною конструкцією або означено-особовим реченням.

4. Замість **двокомпонентних конструкцій** з дієсловами недоконаного виду пасивного стану на **-ся** треба вживати форми на **-но, -то** (якщо йдеться про **подію**) або неозначено-особове речення (якщо йдеться про **процес**).

5. Додаток може бути в орудному відмінку тільки тоді, коли він позначає знаряддя дії та відповідає на питання **чим?**, а не **ким?**

1. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови / О. Курило. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. – 303 с. (передрук видання 1925 р.). 2. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис: [підручник] / І. Р. Вихованець. – К.: Либідь, 1993. – 368 с. 3. Городенська К. Синтаксична специфіка української наукової мови / К. Городенська // Українська термінологія і сучасність: збірник наукових праць. – Вип. IV. – К.: КНЕУ, 2001. – С. 11–14. 4. Непійвода Н. Ф. Сам собі редактор: [порадник з української мови] / Н. Ф. Непійвода. – К.: Українська книга, 1998. – 240 с. 5. Пономарів О. Д. Стилїстика сучасної української мови: [підручник] / О. Д. Пономарів. – К.: Либідь, 1992. – 248 с. 6. Сербенська О. А. Актуальне інтерв'ю з мовознавцем: 140 запитань і відповідей / О. А. Сербенська, М. Й. Волощак. – К.: Вид. центр «Просвіта», 2001. – 204 с. 7. Ющук І. П. Українська мова / І. П. Ющук. – К.: Либідь, 2003. – 640 с. 8. Рожанківський Р. Синтаксично-стилістичні риси науково-технічної мови [Електронний ресурс] / Р. Рожанківський. – Режим доступу: <http://www.domivka.net/forum/archive/index.php/t-6037.html>. 9. Норми української науково-технічної мови. Тлумачний словник термінів з видавничої, поліграфічної та пакувальної справи / [П. М. Таланчук, С. Я. Ярема, Ю. М. Коровайченко та ін.] – К.–Львів: Ун-т «Україна», 2006. – 664 с. 10. Засади і правила розроблення стандартів на терміни та визначення понять : ДСТУ 3966-2000. – К.: Держстандарт України, 2000. – 32 с. 11. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматики укр. мови / І. Вихованець, К. Городенська; за ред. І. Вихованця. – К.: Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 400 с.